

QORAAGA IYO AKHRISKA

“Maxaad kula talin lahayd qofka raba in uu qoraalka bilaabo?”

“Akhris, akhris, akhris.”

Waa weydiiniyo warcelinteed ay badanaa isweydaarsadaan qof qoraa ah iyo mid raba in uu qoraa noqdo. Ceel nin galay baa laga waraystaaye, inta wax qaayo leh qortaa waxa ay ka siman yihiin akhris badnaan.

Haddii aadan weligaa arkin cid kubbad ciyaaraysa, si kasta oo laguugu sharxo, waa ay adkaanaysaa in aad keentid oo aad kubbad fiican ciyaartid. Kubbadda waxaa lagu bartaa daawasho iyo dhaqangalinta wixii la arkay iyo wax lagu daray. Daawashada ciyaartooyga xirfadda leh waa cashar. Qoraalkuna waa la mid. Qofku haddii uusan waxba akhriyin sidee ayaa uu ku kala baranayaa qoraalka wanaagsan iyo midka liita? Boqollaal buug oo ka hadlaya sida wax loo qoro in aad akhrido waxaa ka dheef badan in

aad akhrido buugaagta caadiga ah. Akhri buugaagta aadka loo ammaano. Akhri buugaagta qorayaashoodu qaddarinta badan helaan. Raadi sababta ay ammaanta ku muteen. Sidaas oo kale, akhri kuwa la dhaliilo, oo isku day in aad ogaato sababta. Labadaa dhexdooda aqoon badan baa kaaga kordhaysa.

Qalin iyo buug qaado oo qoraalka kala dhig-dhig adiga oo u fiirsanaya sida qoraagu wax u qoray: ereyada qoraagu xushay ee uu adeegsaday, qaabka uu isu raaciyay, sida uu isugu tidcay weedhaha iyo afkaaraha, meesha uu ku hakaday, meesha uu ku joosaday, iyo qaabka uu wax u tilmaamayo iyo dareenka ay ku galinayso. Isweydii waxa ku kallifay in uu qaabkaa u qoro, iyo sababta uu erey u doortay— ma heli karayay mid kaga habboon? Adigu sidee ayaa aad u qori lahayd? Ma isleedahay mid ka fiican baa aad qori kartaa?...

Shirkadda Toyota waxa ay baabuur samaynta ka eegatay shirkad Maraykan ah. Baabuurka Shefroleey (*Chevrolet*) ayaa ay iibsadeen oo ay kala furfureen si ay wax uga bartaan. Ka dibna waxa ay la yimaaddeen naqshad cusub oo ay iyagu leeyihiin. Maantana Toyota waa shirkadda iibisa baabuurta ugu badan, hannaankeedii shaqana waxa uu noqday mid caalamka laga wada adeegsado ama halbeeg noqda ah oo ay xitaa shirkado aan baabuurta samayn adeegsadaan. Laga-barayba laga badi.

Hadalka waxa uu ilmuhu ka bartaa bulshada uu ku dhex nool yahay. Si dabiici ah oo hawl yar ayaa uu u nuugaa iyada oo uusan buug iyo qalin qaadannin. Ka warran haddii

saddex-jirku baran lahaa magac, magacuyaal, meeleeeye, fal, falkaab, diiradeeye, xidhiidhiye, ...? Weligiiba ma hadleen.

Al-Jaaxid oo ka mid ah halabuurka tusaalaha loo soo qaato marka laga hadlayo qoraalka wanaagsan iyo qoraal badnidaba, waxaa lagu tilmaamaa in uu buugaagta aad u jeclaa, oo buuggii uu arkaba uusan dhigi jirin ilaa uu wada akhriyo, wixii uu doonaba ha ku saabsanaado e. Buug jacayl waxa uu ka gaadhay heer uu dukaammada buugaagta kiraysan jiray, si uu u dhex joogo habeenkii marka laga maqan yahay oo uu buugaagta taalla u akhristo.

Waxa uu leeyahay: aqoonta waxaa lagu helaa in duruusta la dhigto, laakiin waa in kutubta aad akhrisanaysaa ka badato casharrada aad qaadanaysid oo aad adigu iswaddid, dhaqaalaha aad kutubta u huraysidna waa in uu kaala macaanaado midka ay kuwa balwadda lihi ku bixiyaan balwaddooda, qofkii aan heerkaa gaadhinna aqoonta kama haleelo darajo wanaagsan oo ka dhigta hormuud laga dambeeyo. Waa halkii Hadraawi lahaa:

“Marka aad sunuud hayso

Waxa suuq mug weyn yaalla

Ha la simin kitaab weeye.”

—Hadraawi: Sirta Nolosha.

Culamada Muslimiinta kuwa ugu qoraalka badan waxaa ka mid ah Ibnul Jawzii (508-597H). Mar uu taariikhdiisa wax ka qoray waxa uu tilmaamay in uu akhriyay in ka badan labaatan kun (20, 000) oo buug, welina uu aqoon kororsi ku jiro. Waxaa sidaas oo kale isna u akhris badnaa Ibnu Xajar al-Casqalaanii oo ciddii maanta rabta in ay cilmiga

xadiiska barataa aysan kutubtiisa ka maarmin. Waxa uu qoray in ka badan 150 kitaab oo intooda badan aan mawduucoda looga dabo hadlin. Tusaale kale waxaa innoo noqon karaa Imaamul Xaramayn, al-Juwayni (419-478H), caalimkii weynaa ee gadaashii kutubta Shaaficiyada ee la qoray ay intooda badani kutubtiisa ku dhisan yihiin, ilaa iyo haddana kutubtiisa masaajidda, dugsiyada Qur’aanka, iyo jaamacadahaba lagu dhigto. Waxa uu yidhi: “Cilmul kalaamka hal kalmad kama aanan odhan ilaa aan hadalkii Qaadi Abuu Bakar (al-Baaqillaani) keligii ka xifdiyay labo iyo toban kun oo warqadood.” Cilmul kalaamka oo keli ah iyo hal caalim qoraalladiisii baa uu 12,000 oo warqadood ka xifdiyay intii uusan cilmigaa wax ka qorin. Ogow waa xifdi ee waxaa ka sii badnaanaya inta uu daalacasho uun ku dhaafay. Markii uu wax ka qorayna waxa uu noqday tixraac. Maxaa aad ka filaysaa culamadiisii kalana in uu ka xifdiyay? Imaamul Xaramayn usuulul fiqhiga culamada looga dambeeyo ayaa uu ku jiraa, ardayga ilaa hadda barashada cilmigaa doonayaana badanaa kitaabkiisa yar ee *al-Waraqaat* ayaa uu ka bilaabaa. Mar kale akhriskiisa isaga oo tilmaamaya waxa uu sheegay¹ in casharrada uu sheekhiisii ka qaatay mooya e, uu keligii akhristay boqol mujallad² oo cilmiga usuulka ah.

Waxa uu sheegay in uu xifdiyay konton kun³, waxsoosaarkiisa aqooneed ee ilaa maanta gundhigga ah

1 Al-Qiyaathii, b.75, hordhaca tifaftiraha.

2 Kutubta/ buugaagta waaweyn badanaa dhawr qaybood oo kala daabacan ayaa laga dhigaa mid kastaana waa *mujallad*. Buuggan aad akhrinaysaa waa hal mujallad. Haddii uu qayb kale lahaan lahaana waxa uu noqon lahaa labo mujallad (*volume*).

3 Konton kun baan ku akhriyay konton kun—ayaa uu yidhi.

marka la eegana wax lala yaabo ma aha. Fiqiga Shaaficiyada kutubta laga qoray intooda badan waxaa udub dhexaad u ah oo ay ku wareegaan *Mukhtasar al-Muzani* (مختصر المزي). Imaam Muzani waa ardaygii imaam Shaafici, aadna ugu dedaalay faafinta mad-habka. Mukhtasar al-Muzani waxa uu gaadhay heer gabadhii gurigalaysa alaabta ay gurigii waalidkeed ka sii qaatado uu ku jiro. Muzani ciyaar kuma gaadhin darajadan e, sida laga soo tebiyay, kutubta kale inta aan laga hadlinba, *Risaalada* imaam Shaafici ayaa uu konton sano akhrin iyo daraasayn ku waday oo uu lahaa mar kasta oo aan akhriyo wax cusub baa iiga baxa. Waa hal kitaab oo aan gaadhin 600 oo bog.

Kitaabkaas ay kuwa kale ka dabqaataan midka loo maro, ahna dawliska lagaga dhaansado, waa sharaxa al-Juwayni u sameeyay—*Nihaayatul Madlab fii Diraayatil Mad-hab* (نهاية المطلب في دراية المذهب). Kitaabkan ka dib isaga uun baa lagu dabo faylay oo noqday tixraaca koowaad. Isagii ayaa udubdhexaad cusub noqday, maadaamana uu aad u ballaadhan yahay, waxaa soo gaabiyay ardaygiisii, imaam Qasaali, oo u bixiyay al-Basiid (البيسيت), haddana u sii gaabiyay al-Wasiid (الوسيط), mar kalana u sii gaabiyay al-Wajiiz (الوجيز). Raafici ayaa sii waday, isna waxaa ku xigay imaam Nawawi iyo Ibnu Xajar al-Casqalaani,... waana meesha uu ka soo baxay kitaabka fiqhigeenna ugu sarraayn jiray: al-Minhaaj (منهاج الطالبين وعمدة المفتين).

Sida uu soo tebinayo as-Subki, waxaa la sheegaa in imaam Juwayni uu maalin ardaygiisii Qasaali ugu yeedhay: Fiqiyoow... Ka dibna waxa uu arkay in Qasaali yaraystay fiqinnimada oo uu derejo ka sarraaysa ka jeclaa. Markaas ayaa uu ku yidhi: Albaabkan fur. Waa meel kutub ka

buuxdo. Waxa uu yidhi: Fiqi (faqiih) la ima odhan ilaa aan
kutubtan oo dhan weeleeyay. .

Qoraa ahaan, waxa aad akhrinaysaa waa qaar mawduucaaga toos u taabanaya iyo qaar kale. Asalkuna waa in aad kuwa mawduucaaga ah dedaal gaar ah galisid. Aqoontii mawduuca iyo qaabka wax looga qoraba waa in aad ka dhertegtid.

Akhrisku ma aha tababarasho oo keli ah e, waa kaydki xogta iyo aqoonta laga tixraacayay. Qoraalka jiraalka ahna tixraac kama maarmo, haddii uusan ahayn qof waayihiisa gaarka ah ka sheekaynaya (*memoir*, مذكرات).

Qoraagu markan waxa uu wax u akhrinayaa xog urursi. Waa lamahuraan in qoraagu isku hawlo in uu aqoontiisa dhiso oo uu si fiican u yaqaanno takhasuskiisa iyo tixraacyada uu leeyahay, aqoonyahankiisa wax-ku-oolka ah, qiimaynta iyo kala garashadooda, iwm.

Taariikh Soomaaliyeed haddii aad ku hawlan tahay, waa in aad aqoon fiican u leedahay waxa laga qoray, cidda qortay, iyo qiimaha aqooneed ee ay leeyihiin, si aad u xigato wax iyo cid mudan xigasho.

Buugba wax baa uu ku fiican yahay, sida Ibnu Xasam yidhina, mid bilaa faa'iido ahi ma jiro. Garo buugga aad akhrinaysid ee tixraaca kuu noqonayaa meesha uu ku fiican yahay, iyo meesha uu ku liito ama ku dhaliilan yahay.

Qaabka aad akhriska u wajahaysaana waa uu noocyo badan yahay. Mar baa ay kugu filan tahay in aad dul marto si aad mawduuca guud iyo waxa ku jira u ogaatid. Laga yaabee in aadan muddo u baahan, laakiin marka dani kaa

soo gasho waa aad taqaannaa dantii meel aad ugu hagaagto oo buuggaa macaariif baad tihiin.

Buugaagta qaarna sidii carrab lo'aad oo caws helay baa si fiican loo goostaa oo daanka dambe la dhigaa, ka dibna la ridqaa ilaa nafaqadii oo dhan laga tuujiyo.

Wixii aqoon iyo murti ku jira ka guro oo midhaha iyo caleenta inta aad ka mudhxiso, laamihii oo qallalan ka tag, ama iyagana diiro, haddii ay curdin yihiinna qudhoodaba raamsol!

Faa'iidooyinka aad ka kororsatid diiwaangasho oo kala habee. Qasab ma aha in aad hadda adeegsatid e, waa kaydkaagii aqooneed. Tixraac iyo xigashadana ha ka illaawin si aad hadhow ugu noqoto, taariikhadii aad qortayna raaci. Kutub badan ayaa asalkoodu ahaa waxyaalo faa'iidooyin ah oo akhriste ka qortay buug uu akhrinayay ama xusuus akhriskaasi ku dhaliyay.

Hadal aad buug ka qortay, bayd gabay ah oo aad maqashay, maahmaah, odhaah, weedh, amaba hal erey oo kaadh kuugu qoran, ama buug ama dhijitaal ahaan kuugu kaydsan oo aadan sannado badan u baahan, ayaa laga yaabaa in aad maqaal ama qoraal kale ugu baahato mar. Haddii aadan mar hore meel dhigan lahayn, hadda uma aadan aydeen.

Wax badan oo buuggan ku jira sidaas ayaa aan ku ururiyay. Waana tii culimadeennu yidhaahdeen: cilmigu waa sidii ugaadh baxsad badan e, qalinka ha lagu dabro.

Qoraagu waa kii galal iyo faylal badan leh ee mashaariic badan ay qabyo u yihiin. Hal mar baan wax qoray qoraa laguma noqdo. Qoraa—waa magac ka tarjumaya joogtaynta qoraalka. Waa xirfad. Xirfadduna hal mar kuma koobnaato.

Wixii aad akhridaa waa dhito kuu taalla. Nin sheekh ahaa oo Baytul Maqdis tagay ayaa la weydiiday: ma aragtay Ibnu Taymiyah? Haa. Noo tilmaan markii la yidhina waxa uu ku jawaabay: waa sidii *Qubbatus Sakhrab*⁴ oo kitaabbo laga buuxiyay oo leh carrab hadlaya!

Qofkii kutubtiisa akhriyaa waa uu arkayaa akhris badnaantiisa iyo inta meelood ee uu wax ka soo xiganayo. Akhris badnidu waxa ay u suuragalisay in uu waqti yar xifdigiisa kitaab ka qoro. Su'aal laga soo weydiiday magaalada Xamaah ee Suuriya waxa uu jawaabteedii yeedhiyay intii u dhexaysay duhurka iyo casarka. Hadda waa buug gaar u daabacan oo ardayda waqti aan yarayn ka qaata (الحموية). Mar nin amiir ahi weydiistay in uu u qoro axkaamta siyaasadda iyo maamulka dawladeed la xidhiidha, waxa uu hal habeen ku qoray kitaabkiisa siyaasadda sharciga ah ku saabsan (السياسة الشرعية في إصلاح الراعي والرعية).

Keligiina ma aha e, culamo badan iyaga oo xabsi ku jiray ayaa ay qoreen kutub ilaa hadda la dheefsado. Kitaabka weyn (15 mujallad) ee fiqhiga Xanafiyada ee *al-Mabsuud* (المبسوط) oo uu qoray imaam Sarakhsii, waxa uu in badan u yeedhiyay ardaydiisii isaga oo xabsiga ku jira iyaguna ay bannaanka fadhiyaan, markii la sii daayayna waa uu dhammaystiray.

Buugyaraha barashada cilmi xadiiska laga bilaabo ee *Nukhbatul Fikar* (نخبة الفكر), waxa uu Ibnu Xajar qoray isaga oo safar ah. Ibnul Qayim waxa uu *Zaadul Macaad*

4 Waa masjidka leh qubbadda dahabiga ah ee dad badani u yaqaannaan Aqsa.

(زاد المعاد) qoray isaga oo safar ah. Sidaa oo kale, *Rawdatul Muxibbiin wa Nuzhatul Mushtaaqiin* (روضۃ المحبین ونزهۃ المشتاقین), oo 600 oo bog kor u dhaafay, waxa uu qoray isaga oo safar ah kutubtiisiina aan la joogin. Hordhaca ayaa uu ku cudurdaaranayaa oo waxa uu leeyahay:

“Waxaa laga rejaynayaa qofkii uu kitaabkaani gacantiisa soo galo, in uu u cudurdaaro qoraagiisa. Maxaa yeelay, waxa uu qoray xilli uu degaankiisii ka fogaa kutubtiisiina ay kala maqnaayeen. Halkee baa ay gaadhi karaan qalbigiisa noogay iyo dedaalkiisa rafaadsan, iyada oo ay jirto in badeecadiisuna ay burseel tahay oo qofkii iyada oo kale watana ay ku dhabowday in loogu maahmaaho: ‘wax badan baa warkoodu araggooda dhaamaa’. Waa kan isaga oo naftiisa kabdhaw uga dhigay leebabka kuwa fallaaraha gana, bartilmaameedna uga dhigay carrabyada kuwa wax dhaleeceeya; akhristihiisu dheefta ayaa uu leeyahay, qoraagiisuna dhibtiisa (magdhaw, eed i.w.m). Tani waa badeecadiisii oo adiga lagu soo bandhigayo;... si wacan ayaad u haysan doontaa ama si wanaagsan ayaad u siidayn doontaa, wax aan intaa ahayn hadday kaa mudatana, Alle ayaa kaalmo u ah, Isaga ayaanna talo saaranaynaa!”

Aqoonta mawduucu waa lamahuuran, laakiin qasab ma aha in aad bilowgaba khabiir ku tahay waxa aad rabtid in aad wax ka qortid. Buug aad u aragto in loo baahan yahay ayaa aad hawshiisa gali kartaa adiga oo aan aqoontii aad ku qori lahayd wada hayn. Laakiin inta aad ku jirto hawshaa waa in aad barato wixii aad u baahnayd.

Akhrinta mawduucaaga ku saabsani waxa ay kuu suuragalinaysaa in aad ogaatid halka wax marayaan, doodaha taagan, arrimaha laga faraxashay, kuwa aan daboolka laga rogin, caqabadaha jira,... iwm., si aad wax loo baahan yahay oo macne leh u qortid ee aadan wax mar hore laga gudbay iyo badeeco suuqa ka baxday isugu mashquulin ama wax la qoray aadan waqti iskaga lumin. Waxa aad qoraysaa yuusan noqon saambuuse laga addimay.

Halabuurka dadkiisa la dareenka ah uma baahna in uu isweydiiyo waxa loo baahan yahay ama in uu baadhitaan u galo e, isagaa bulshada ka horreeya oo sahan iyo hormuud u ah. Isagaa taagantooda faalleeya, timaaddadana sadaaliya ilaa hadhow marka sidii uu sheegay wax u dhacaan la dhaho adigaa na habaaray qumayahow!

“Haddaan Bari ina qalayn

Haddaan Bogox ina fantayn

Beelaha agaheenna yaal

Haddaynaan buro ku noqon

Tukii baallaha caddaa

Adduunyada baadideenna

Bannaanada kaga xeroon

Boogteenniyo dhaawaceenna

Haddaan бага layna odhan

Miyaynu isbaran lahayn!”

—Hadraawi: Bulsho (1980).

In aad qortid wax dadku daneeyaan waxtarna u leh,

waxaa ka horraysa in aad adigu isdhistid oo aad noqotid qof leh aqoon iyo garasho oo wacyigiisa guud dhisan yahay. Qoraagu ma ahaan karo lax dhukan oo col iyo abaarba moog. Wax badan akhri oo maankaaga quudi. Ha isku koobin mawduuc yar ee garashadaada ballaadhi oo waxgaradnimo ku dedaal. Qof weyn oo aqoon la bidayo ma aha in uu ka jaahil noqdo waxyaalo caammadu taqaan oo doqoni-garatay ah. Ibnu Xasam ayaa innoo soo tebiyay odhaahdan, “Aqoon kasta in baan ka qaatay—qofku in uu maqlo dad wax sheegaya uusan fahmin waa dhib weyn.”, ka dibna waxa uu raaciyay: run badanaa!

Qalin qori aad buugga ku calaamadiso iyo meel aad wax ku qorto diyaarso marka aad wax akhrinaysid. Wixii ku cajabiya hoosta ka xarriiq, haddii uusan dhawr sadar ka badnayn. Haddii kale qaybta dhan xarriiq hoos aadaysa barbardhig. Haddii ay hal erey tahayna goobaabin gali.

Wixii su’aal aad ka qabtid, summadda su’aasha (?) ku ag qor. Wixii aad la yaabtidna midda yaabka (!) ku qor. Wixii qalad ah ×, wixii muhiim ah *, haddii uu aad muhiim u yahayna ***. Haddii qaybtaas ama weedhaasi aad kuu cajabisayna xiddig saaro. Hadhow adiga oo aan buuggii wada akhriyin baad meelahan kuu calaamadsan toos u abbaari kartaa.

Wixii faallo ah, ama su’aalo kugu soo dhacay, ama sixitaan ah, ama wax kale oo aad ku xusuusatay... ku ag qor. Aayad Qur’aan ah, xadiis, maahmaah, odhaah, iwm., baa aad xusuusan kartaa, maanso ayaa kugu soo dhici

karta, buug kale oo aad akhriday oo si kale uga hadlay ayaa aad xusuusan kartaa... in aad sidan samaysaa waxa ay kaa caawinaysaa in aad aqoontaadii isku xidhid ee aysan kaa noqon jasiirado kala go'doonsan oo aan shaqo isku lahayn.

La falgal qoraalka, ha isu daadraacin, hana la diririn e, u akhri qaab naqdin ah, ayaa uu yidhi Ibnu Xasam. La sheekayso, su'aalo weydii, dood la gal meeshii munaasib ah. Laakiin waa in aad heerkii kuu suuragalin lahaa arrimahan joogtaa oo aad leedahay gundhiggeedii. Waa halkii Soomaalidu tidhi: "Cilmi aan ku baree caqli aad la kaashato ma leedahay?". Cali al-Cimraan waxa uu leeyahay: buugga ama qoraaga ha isu horwadhin sidii mayd horyaalla ciddii maydhi lahayd e, ku akhri dhugasho iyo dhiifoonaan.

Akhrisku ma aha in aad wada liqdo wax kasta ama aad qashin isku qulaamiso. Waa naqaysi iyo in aad hadhow sidii shinnida malab miid ah ka dhiijisid.

*"Qofkii helaya maan ficanee, madax fayow haysta
Run la miidhay dhegihiisa, waa inaan ku miisaaye."*

—Dhoodaan: Ha Midowdo.

Akhris Lafagurid

Qoraalku, gaar ahaan buuggu, waxa uu leeyahay qalfoof isu haysa oo qaabaysa cadkiisa una yeesha muuqaal. Mortimer Adler iyo Jaarlas Faan Dooren, waxa ay leeyihiin si aad qalfoofta iyo qaabdhismeedka buugga u daalacatid, waa in

aad ku akhridaa indho sidii raajada (X-ray) ah oo ka dusaya cadka dusha ka saaran iyo huga lagu asturay. Akhriska lafagurka ah ee aan hoos ku soo koobay oo faahfaahsan waxaa looga bogan karaa buugga *How to Read a Book* ee ay iska kaashadeen labadan qoraa.

Marka hore meelee buugga oo aqoonso waxa uu yahay iyo waxa uu ka hadlayo. Raadi dulucda buugga. Qaybaha muhiimka ah ee buugga la soo bax, u firso qaabka la isugu habeeyay ee ay isu haystaan ee keenaya in ay buug ahaan isugu dhafmaan ama dhismaan.

Lafdhabarta uusan la'aanteed istaagayn hel. Raadi meelaha uu la'aantood u dhutin karo, meelaha sidii faryarada ah ee uu u baahan yahay laakiin uu ka maarmi karo walow uu dhaawacmayo, iyo meelaha sidii timaha aan qaabkiisa wax u dhimayn ee quruxda iyo shacniga ku kordhinaya.

Sida baruurta badani ay habsami-u-socodka qofka u saamayso, ayaa hadalka badan ee qoraalka lagu naaxiyo ee qalfoofa buugga la huwiyaana uu xarragada uga dilaa. Waa in uusan ahayn weyd lafo ah oo sanko laga qabsado, ama baruur dubaaxinaysa oo lagu laqanyoodo. Waxaa loo baahan yahay isu dheellitirnaanta muruqa, baruurta, iyo qalfoofa si xarragadu ugu toosto, uuna socodka ugu laafyoodo.

Qaabdhismeedkii marka aad heshid, heerka xigaa waa in wixii buuggu siday la aad eegto. Muxuu yahay ujeedka qoraagu? Sababta uu buugga u qoray iyo waxa uu rabo in uu ku soo gudbiyaa maxay yihiin?

Ereyada uu adeegsanayo dhuux oo u firso sida uu u adeegsanayo. Ma yihiin kuwo ku habboon? Ma adeegsi cusub baa mise waa mid la isla yaqaan? Haddii uu mid cusub yahay, miyaa uu u baahnaa mise waa uu iskallifayaa?

Ma ka maarmi karay? Ereyadu ma buuxiyeen kaalintii qoraagu u xushay oo macnihii iyo farriintii ma xambaari karaan mise maya?

U firso weedhaha, farriintooda, iyo sida ay isugu xidhan yihiin. Eeg dhererkooda iyo gaabnidooda iyo saamaynta ay taasi ku leedahay farriinta iyo fahankeeda iyo quruxda ama xiisaha qoraalku leeyahay.

Tuducyada u gudub oo raadi farriintooda iyo xidhiidhkooda. Dood gaar ah miyaa ay qaarkood xambaarsan yihiin? Mise doodda qoraagu waxa ay ku dhex filiqsan tahay tuducyo iyo weedho badan? Haddii ay sidaa tahay, isku day in aad soo ururisid dooddaa. Ma ku saxan yahay qoraagu in uu sidaa yeelo? Maxaa ku kallifay? Maxaa aad ka baran kartaa?

Tallaabooyinkii iyo caddaymihii dooddu ku dhisnayd haddii wax ka maqan yihiin waxa aad ku heli karta dabagalkan aad samaynaysid. Haddii ay wax maqan yihiin, isweydii sababta qoraagu uga tagay: ma ilduuf baa mise ulakac? Mise waa gef iyo garasho la'aan?

Biyadhaca buugga, u firso qaabka qoraagu u xalliyay mawduucii ama uga jawaabay su'aalihii—ma ku guulaystay? Sabab? Ma ku guuldarraystay? Sabab? Maxaa aad ka baran kartaa?

Haddii uu qayb ku guulaystay oo xalku yacyacood yahay, maxaa aad isleedahay waa lagu hagaajin karaa? Haddii uu karintii ka badiyay sidii cunto ilmo ama duq ilko la' loogu talagalay, halkee ayaa ay ahayd in uu dabka kaga qaado?

Si kasta oo loogu dedaalo, buug qof qoray iin kama madhna. Waa camal aadane iyo caadadiis oo tobanka ma buuxiyo. Taas niyadda ku hay oo ha isu curyaamin

in aadan qori karin wax dhan kasta ka dhammaystiran. Qoraalku dhiirrasho iyo kudhac kama maarmo. Baqdinta badani maxay waxgarad aqoontiisii naga hor taagan tahay! Markaas ayaa aad fahmaysaa in indha-adayggu yahay sed!

Marka aad buuggii sidaa u lafagurtid, waxa aad awooddaa in aad adeegsato qaab kale oo buugga muhiimka ah loo weelayn karo oo xogtiisa loo dhuuxi karo: waa in aad soo gaabisid ama soo koobtid. Waa hawl u baahan fahan qotadheer oo ka dhashay lafagur buuxa oo buugga aad ku samaysid e, ma aha in aad qaybo ka saartid oo keli ah. Waa in aad kala garan kartaa waxa asalka u ah buugga ee la'aantii dhismihiisu uu dumayo, faraca laga maarmi karo, qurxinta, iyo wixii awalba dheeraadka ku ahaa ee qorayaashu mararka qaar qoraalka ku naaxiyaan.

Buugaagta akhrintooda iyo lafagurkoodu ku anfacayaan ma aha kuwa wanaagsan oo keli ah. Kuwa liita ee aadan u bogin iyagana raadi cilladdooda si aad uga dhowrtid qoraalkaaga. Halkee looga yimid? Maxaa dhaawacay? Ogowna waxgaradku waa kii ku waantooba qayrkii. Ugu yaraan niyadda ayaa ay kuu dhisayaan in aad wax dhaama qori kartid. Xusuuso Ibnu Xasam: buugna faa'iido kama madhna.

Aqoonta ka sokoow, akhrinta badan waxa ay qoraaga u suuragalinaaysaa in uu barto qoraalka wanaagsan, iyo in uu kala saaro qaabka habboon iyo midka aan habboonayayn ee wax loo qoro. Imaam Awzaacii (88-157H), oo mad-habkiisa fiqhiga ah muddo dheer lagaga dhaqmayay

Suuriya iyo nawaaxigeeda, ayaa waxa uu leeyahay: Waxa aan la qaadanaynin u baro si la mid ah sida aad u baranaysid waxa la qaadanayo.

Waxa xun sidee ayaa aad uga leexan kartaa haddii aadan garashadiisaba aqoon u lahayn? Imaam Sufyaan ath-Thawrii (97-161H) oo ka mid ahaa taabiciintii yaryaraa ayna wax ka barten Abuu Xaniifah, Awzaacii, Maalik, iyo imaamyo kale, ayaa markii uu qoraalka xadiiska ka hadlayay waxa uu sheegay in uu saddex siyaabood u qorto: mid waxa uu u qortaa in uu ku dhaqmo, midna in uu ogaado jiritaankiisa oo uu haysto laakiin uusan ku dhaqmin, iyo mid uu ogaansho uun uga dan leeyahay ee uusan wax tixgalin ah u hayn. Qoraagana sidaas oo kale ayaa la gudboon; wax badan oo kala duwan akhri, adiga oo ujeeddadaadu tahay in mid wax aad adeegsato aad ka heshid oo uu kuu noqdo meel aad ka dabqaadatid, midna aad jiritaankiisa ka war haysid waa intaas oo aad mar u baahataa e, midka saddexaadna aad u akhridid in uu noqdo sidii bahal aad naftaada ku xuuxisid si aadan isaga oo kale u qorin!

Akhriska badani ma qasbayo akhrinta buugaag badan e, waxaa laga yaabaa, sida Cabbaas al-Caqaad laga soo tebiyay, in hal buug oo aad saddex mar akhridaa ka dheef bato saddex buug akhrintood.

Akhriska badani tiro ahaan iyo tayo ahaanba waa uu noqdaa. Ku celcesho buugga ku cajabiya ee aqoontiisa ama habqoraalkiisa aad wax badan ka baran kartid. Culamo hal

kitaab 700 oo jeer akhriyay iyo kuwo 1000 jeer akhriyayba waa ay jiraan. Caalimkii Muxammad ad-Daquulii (الدَّغُولِي), oo ka mid ahaa ardaydii imaam Muslim, waxa uu sheegay in mar kasta, haddii uu safar yahay iyo haddii uu negi yahayba, uu afar kitaab joogto u akhrin jiray: kitaabkii Muzani ee aynu soo marnay, kitaabka *al-Cayn* oo uu qoray Khaliil ibnu Axmed al-Faraahiidii (100H-170H)⁵, Taariikhda Bukhaari⁶, iyo *Kaliilah wa Dimnah*.

Waa fiqhigii, luqadii, taariikhadii, iyo madaddaaladii. Adigu ma leedahay buugaag sidaa kuu weheliya mar kasta?

Akhrin qotadheer u la kala bax oo dheegasho ahaan ugu tababbaro kii habqoraalkiisu heer sarreeyo. Ka dhigo ulo aad ku tukubtid, sidii qof aan lugihiisa keligood ku socon karin. In qoraa kale wax laga eegtaa kuma koobna bilowga, ee waa wax ay sameeyaan xitaa qorayaasha hirgalay.

Maadaama aanan arkin buug Soomaali qortay oo qoraalka si faahfaahsan uga hadlaya, waxa ay noqotay in aan kuwo kale raadiyo. Kuwaas qaabdhismeedkooda, mawduucyadooda iyo xogta ay xambaarsan yihiin, iyo habqoraalkooda, ayaa aan wax badan ka bartay, ku qaabeeyay wixii iga dhex guuxayay, kana helay wax badan oo aanan ku baraarugsanayn ama aanan aqoon u lahayn, ka dibna aan raadnayn iyo ururin ku bilaabay.

Buugga *al-Faaruuq* markii aan qorayay, taariikh nololeedyo badan baa aan daraaseeyay qaabdhismeedkooda, habqoraalkooda, mawduucyada ay abbaareen iyo sida ay uga hadleen iyo weliba macluumaadka sida ay u kala xusheen

5 Waa qaamuuskii af Carabi ku qoran ee ugu horreeyay.

6 *At-Taariikh al-Kabiir*—waa taariikh nololeedkii dadka xadiiska wariya oo sidii qaamuus u habaysan.

iyo sida ay isugu dubbarideen—marka xogtu suququl tahay sida loo maareeyo, marka ay badan tahay sida loo kala naqaysto, iyo waxa mudan in diiradda la saaro. Waxa ay noqotay in aan raadiyo taariikh nololeedyada dad u dhigma Cumar RC oo hoggaamiyayaal ummadeed soo noqday, sida Juuliyas Siisar, Nabooliyoon, madaxdii Maraykanka oo qaar qayb ka ahaayeen asaaskii hannaan dawladeed oo cusub. Mawduucaaga sida wax looga qoray akhris baa aad ku heli kartaa, haddii aad jid cusub jeexaysidna, kaagaa laangooyo u noqonaya dadka kale e ku soco.

Halabuurkaagu si uu u koro ku hab halabuur cuddoon oo nafaqo u leh. Markaa uun baa aad kaalingal (qualified, مؤهل) noqon kartaa, sidii aynu ku soo marnay hadalkii Imaamul Xaramayn, al-Juwayni.

Taagtaa tallaabso oo hadba qoraal kula heer ah raadso. Haddiise aad ismaqiido oo kabo kaa waaweyn aad ku socod baro istidhaahdid, in aad kufaysaa waa hubaal, lamase oga in aad ka soo kaban doontid oo aad mar kale sare u kici doontid. Heerkaaga garo. Hana isku dhererin qoraa gaasabaxay oo halabuurkiisu hirgalay adiga oo bilow ah. Nebigu scw waxa uu yidhi: qofka wax uusan haysan isku qurxiyaa waa sidii qof dhar been ah xidhan. Toobalcaaro ayaa uu ku xarragoonayaa.

الْمُتَشَبِّعُ بِمَا لَمْ يُعْطَ كَلَابِسٌ تَوَيَّ زُورٍ

Dedaal karaankaaga, in aad dhaaftid oo ay laga-

barayba laga badi noqotaa wax fog ma aha e. Ibnu Xajar al-Casqalaani ayaa biyaha samsamka u cabbay in Alle siiyo xifdigii imaam Dahabi oo kale, qofkii labadooda yaqaanna ayaana qiimayn kara natijada ducadaa.

Waxa aad mari doontaa marxalad qoraa ama qorayaal kale kaa dhex hadlayaan sidii jin! Ardayda Qur'aanka ayaa marba qaariga cusub codkiisa ku dayda. Maxaanu xabeepsannay! Dhalinyarta kubbadda ciyaaraana marba laacib bay ku dabo xiiqaan ama lafo ku jabaan sida ay isu leeyihiin sidiisa sameeya oo ku dayda. Beryahanna dhalinyaro badan oo maansada xiiseeya iskuna daya in ay curiyaan, waxa aad moodda in Hadraawi ka dhex hadlayo.

Waa wax caadi ah oo barashada ka mid ah. Waqti baa ay qaadanaysaa khiBradna waa ay u baahan tahay, in aad hesho codkaaga, fartaada, ama ciyaartaada. Taas ayaa lagugu baran doonaa oo kuu noqon doonta summad lagaaga baadi sooco qorayaasha kale. Laakiin ha qasbin hana iskallifin e, isku day in aad si dabiici ah daaha iyo daboolka uga qaaddo waxa kuu gaarka ah. Kuwii maxay dhihi jireen: adigu adiga ahow!

Laakiin inta aad nooshahay sida aad qof ahaan isu beddelaysid ayaa fartaada iyo codkaaguna ay isu beddeli karaan, una kobci karaan, illeen dhagax ma tihid e.

*“Haddaan guga kuu kordhaa,
gaboow mooyee ku tarin,*

*garaad iyo waaya-arag,
illeen wax ma dhaantid geed."*
—Gaariye: Gurmud.

Ma jiro hal buug ama dhawr buug oo koobaya aqoonta, xirfadda, iyo halabuurka uu qoraagu u baahan yahay. Weligeedna ma jiri doono! Waa xaqiiqo aan lahayn meel lagaga dhuunto. Waa in aad dhex qaaddaa wax badan oo aan dheef lahayn si aad u gaadho hal waxtar kuu leh. Khaliil ibnu Axmad oo aynu kor ku soo marnay, ahaana macallinkii Siibawayhi naxwaha baray, ayaa yidhi: “Qofna cilmiga naxwaha kama gaadho inta uu rabo ilaa uu barto wax uusan rabin.”

Qoraalka qiimaha leh ee waxtarkiisu waaro waxa uu ka soo duxaa garaad iyo maan akhris ku koray. Waxa uu ka soo burqadaa maskax akhris biyo dhigay. Haddii aadan akhriska waqti u haynnin, qoraal ha isku daalin, akhristahana luggooyada ka daa.

Nin qaadi ah oo kutubta aad u iibsana jiray, haddii uusan markaa lacag haysanna amaah ku sii qaadan jiray baa lagu canaantay... Heerkan aan joogaba (in uu qaadi yahay) kutub baa i gaadhsiiyay, ayaa uu ugu jawaabay. Markii ay yidhaahdeen waad ka badbadinaysaaye kitaabbo iibsiga yareena, waxa uu yidhi: xirfaddu kama soo hadho agabka (على قدر الصناعة تكون الآلة).

Inta aadan wax qorin, wax badan oo badan oo misana badan akhri. Weligaana ha joojinnin akhriska. “Ninba intuu cunuu ciidamiyaa,” waxa aad ku beddelataa “ninba intuu

akhriyuu qoraa.” Akhriska badan waxa aad ka helaysaa aqoontii aad wax ku qori lahayd, afkii iyo ereyadii aad adeegsan lahayd, naxwihii, habdhicii ereyada iyo hannaankii qoraalka.

Istiifan King, qoraa Maraykan ah oo caan ah, waxa uu qoraaga kula talinayaa in uu maalin kasta wax akhris ku qaato 4–6 saacadood!